

บทที่ ๔

สรุปผล และข้อเสนอแนะ

๔.๑ สรุปผล

จากการสืบค้นคำว่า ธรรม ในคัมภีร์ธรรมบท และวิเคราะห์ความหมายตามบริบทของคาถาได้ข้อสรุปดังนี้

ในคัมภีร์ธรรมบท ซึ่งมีจำนวนทั้งหมด ๔๒๓ คาถา พบคำว่า “ธรรม” ปรากฏอยู่ในคาถาต่าง ๆ จำนวน ๔๙ คาถา นับเป็นคำได้จำนวน ๖๘ คำ ในจำนวนนี้ เป็นคำเดี่ยวจำนวน ๓๑ คำ คำผสมประเภชนามกิตก์ สมาส และศัพท์ิต จำนวน ๓๗ คำ ประกอบวิภัติแตกต่างออกไปตามลักษณะของไวยากรณ์ ลักษณะของคำ และบริบทของคำที่เกี่ยวข้อง ทั้งยังมีความแตกต่างกันออกไปในแง่ความหมาย สามารถสรุปได้ดังนี้

๔.๑.๑ หมวดหลักธรรมเฉพาะ

คำที่สื่อความหลักธรรม พบ ๑๒ คำ รวม ๘ ข้อธรรม คือ โยนิโสมนสิการ, อริยสัจ, ชันธ ๕ เจตสิก, กรรมนิยาม, โทสะ, ยุติธรรม, และสัจจะ แยกตามรูปศัพท์ และคาถาดังนี้

๑. ธรรม หมายถึง โยนิโสมนสิการ พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๑๔๔
๒. ธรรม หมายถึง อริยสัจ พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๒๕๙
๓. ธรรม หมายถึง ชันธ ๕ พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๒๗๙
๔. ธรรม หมายถึง เจตสิก พบ ๒ คำ ในคาถาที่ ๑-๒
๕. ธรรม หมายถึง กรรมนิยาม พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๕
๖. ธรรม หมายถึง โทสะ พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๒๔๘
๗. ธรรม หมายถึง ความเที่ยงธรรม พบ ๔ คำ ในคาถาที่ ๒๕๖, ๒๕๗
๘. ธรรม หมายถึง สัจจะ พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๑๗๖

๔.๑.๒ หลักธรรมทั่วไป

คำที่สื่อความหลักธรรมพื้นฐานทั่วไป พบ ๕๖ คำ ๑๓ ข้อคือ ข้อคือ ธรรม ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นันธ บทธรรณ เทศนาธรรม ปฏิเวธธรรม โลกุตตรธรรม โพธิปักขิยธรรม สมถ/วิปัสสนากรรมฐาน คุณธรรม ปฏิบัติธรรม สุจริตธรรม ทุจริตธรรม พระอริยบุคคล ปาปธรรม และอกุศลธรรม แยกตามรูปคำและคาถาดังนี้

๑. ธรรม หมายถึง พระธรรม ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้นันธ พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๒๗๓
๒. ธรรม หมายถึง บทธรรณ/หวัข้อธรรม พบ ๒ คำ ในคาถาที่ ๑๐๒, ๑๐๙
๓. ธรรม หมายถึง เทศนาธรรม พบ ๕ คำ ในคาถาที่ ๘๒, ๑๘๒, ๑๙๔, ๓๕๔, และ ๓๖๓
๔. ธรรม หมายถึง ปฏิเวธธรรม พบ ๓ คำ ในคาถาที่ ๒๕๙, ๓๕๔, และ ๓๙๒
๕. ธรรม หมายถึง โลกุตตรธรรม พบ ๑๔ ในคาถาที่ ๒๐, ๖๔, ๖๕, ๗๙, ๘๖, ๑๑๕, ๑๕๑, ๒๐๕, ๒๐๗, ๒๖๑, ๓๕๔, ๓๗๓, และ ๓๙๓

๖. ธรรม หมายถึง โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ พบ ๘ คำ ในคาถาที่ ๓๘, ๔๔, ๔๕, ๖๐, ๗๙, ๘๖, ๓๕๔, และ ๓๖๔

๗. ธรรม หมายถึง สมถ/วิปัสสนากรรมฐาน พบ ๗ คำ ในคาถาที่ ๑๙๐, ๒๙๗, และ ๓๘๔

๘. ธรรม หมายถึง ภูมิ ๓ พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๓๕๓

๙. ธรรม หมายถึง ปฏิบัติธรรม พบ ๒ คำ ในคาถาที่ ๒๐, ๒๕๙

๑๐. ธรรม หมายถึง สุจริตธรรม พบ ๕ คำ ในคาถาที่ ๒๔, ๘๔, ๑๖๘, และ ๑๖๙

๑๑. ธรรม หมายถึง ทุจริตธรรม พบ ๒ คำ ในคาถาที่ ๘๔, ๘๖

๑๒. ธรรม หมายถึง พระอริยบุคคล พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๗๐

๑๓. ธรรม หมายถึง บาปธรรม พบ ๓ คำ ในคาถาที่ ๒๔๒, ๒๖๖, และ ๓๐๗

๔.๒ อภิปรายผล

จำนวน ธรรม ที่ปรากฏทั้งหมด ๖๘ คำ ๔๙ คาถา มีนัยสื่อหลักธรรมประเภทต่าง ๆ ทั้งสิ้น ๒๑ ข้อธรรม ดังนี้

๑. ธรรม หมายถึง โยนิโสมนสิการ เป็นการบวณการพินิจ พิจารณา ไตร่ตรองหาเหตุผล ตามความเป็นจริง ควรไม่ควร และนำไปสู่การตัดสินใจที่จะกระทำ หรือไม่กระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง ธรรม ในความหมายนี้ พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๑๔๔ รูปศัพท์ที่พบคือ ธรรมวินิจเณ

๒. ธรรม หมายถึง อริยสัจ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค ข้อใดข้อหนึ่ง พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๒๕๙ รูปศัพท์คือ ธรรม

๓. ธรรม หมายถึง ชันธ ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๒๗๙ รูปศัพท์คือ ธรรมา

๔. ธรรม หมายถึง เจตสิก คือคุณสมบัติของจิต ซึ่งมีทั้งฝ่ายกุศล และฝ่ายอกุศลทำหน้าที่ ประจักษ์จิตให้เป็นไปต่าง ๆ ธรรมในความหมายนี้พบ ๒ คำ ในคาถาที่ ๑-๒ รูปศัพท์คือ ธรรมา

๕. ธรรม หมายถึง กรรมนิยาม คือเป็นกฎเกณฑ์ทางศีลธรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของกรรม และการให้ผลของกรรม อันเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป ธรรมในความหมายนี้พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๕ รูปศัพท์คือ ธรรมโม

๖. ธรรม หมายถึง โทสะ เป็นการใช้ธรรมในความหมายพิเศษ เนื่องจากข้อจำกัดของคณะ ฉันท ธรรมในความหมายนี้พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๒๔๘ รูปศัพท์คือ ธรรมโม

๗. ธรรม หมายถึง ความเที่ยงธรรม ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญในการตัดสินใจตัดสินคดีความต่าง ความเที่ยงธรรมดังกล่าวนี้ จะเชื่อมโยงไปถึงหลักธรรมที่สนับสนุนให้เกิดความเที่ยงธรรมด้วย เช่น ไม่ประกอบด้วยอคติ ๔ ประการ เป็นต้น ธรรมในความหมายนี้พบ ๔ คำ ในคาถาที่ ๒๕๖, ๒๕๗ รูปศัพท์คือ ธรรมภูโส, ธรรมเมณ, และ ธรรมสส

๘. ธรรม หมายถึง สัจจะ เพ่งถึงสัจจะที่ยึดมั่นอยู่ภายใน สะท้อนออกภายนอกด้วยคำพูด ธรรมในความหมายนี้ พบ ๑ คำ พบในคาถาที่ ๑๗๖ รูปศัพท์คือ ธรรม

๙. **ธรรม หมายถึง พระธรรม ๘๔,๐๐๐** พระธรรมชั้นนี้ ไม่ระบุเจาะจงอย่างใดอย่างหนึ่ง ธรรมในความหมายนี้ พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๒๗๓ รูปศัพท์คือ ธรรมาน

๑๐. **ธรรม หมายถึง บทธรรม หรือข้อธรรมที่ไม่ได้มีความหมายในตัวเอง** แต่ระบุถึงข้อธรรมย่อยอื่น ธรรมในความหมายนี้พบ ๒ คำ ในคาถาที่ ๑๐๒,๑๐๙ รูปศัพท์คือ ธรรมปท,ธมมา

๑๑. **ธรรม หมายถึง เทศนาธรรม** เป็นพระธรรมที่อยู่ในรูปของเทศนา ทั้งที่เป็นเทศนาธรรมของพระพุทธเจ้าโดยตรง หรือเป็นเทศนาที่แสดงโดยพระสาวก เป็นธรรมที่ยกขึ้นมาแสดงเฉพาะบุคคลเฉพาะกลุ่มตามอุปนิสัยบารมีที่สั่งสมมา ธรรมในความหมายนี้พบ ๕ คำ ในคาถาที่ ๘๒, ๑๘๒, ๑๙๔, ๓๕๔,๓๖๓ รูปศัพท์คือ ธรรมาน,สทฺธมฺมสฺสวณฺ, สทฺธมฺเทศนา, ธรรมทาน, และ ธรรม

๑๒. **ธรรม หมายถึง ปฏิเวธธรรม** อย่างใดอย่างหนึ่ง พบ ๓ คำ ในคาถาที่ ๒๕๙,๓๕๔,๓๙๒ รูปศัพท์คือ ธรรมธโร ธรรมรติ และ ธรรม

๑๓. **ธรรม หมายถึง โลกุตระธรรม ๙ ประการ** ได้แก่ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ พบ ๑๔ คำ ในคาถาที่ ๒๐,๖๔,๖๕, ๗๙,๘๖, ๑๑๕,๑๕๑,๒๐๕,๒๐๗, ๒๖๑, ๓๕๔, ๓๗๓, และ ๓๘๓ รูปศัพท์คือ ธรรมสส, ธรรม, ธรรมปิติ, ธรรมานวตฺติโน, ธรรมุตตม, ธรรมโม, ธรรมภูมฺ, สทฺธมฺมา, และ ธรรมโร

๑๔. **ธรรม หมายถึง โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ** หมายถึง ธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งการตรัสรู้ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔, สัมมปปธาน ๔, อิทธิบาท ๔, อินทริย ๕, พละ ๕, โพชฌงค์ ๗, มรรคมืองค์ ๘ ในคาถาไม่ได้ระบุองค์ธรรมใดองค์ธรรมหนึ่งเป็นการเฉพาะ ธรรมในความหมายนี้พบ ๘ คำ ในคาถาที่ ๓๘,๔๔,๔๕,๖๐,๗๙,๘๖,๓๕๔,๓๖๔ รูปศัพท์ที่พบคือ สทฺธมฺม, ธรรมปท, ธรรม, ธรรมโร, และ สทฺธมฺมา

๑๕. **ธรรม หมายถึง สมถ/วิปัสสนากรรมฐาน** เป็นแนวทางสำหรับการปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพาน ธรรมในความหมายนี้ ผู้วิจัยไม่นำไปกล่าวรวมในหมวดโพธิปักขิยธรรม เพราะมีความหมายเจาะจงชัดเจน และในคาถาที่พบก็มุ่งใช้ในความหมายสมถและวิปัสสนะเพียงอย่างเดียว ไม่ได้สื่อถึงธรรมหมวดอื่น ธรรมในความหมายนี้พบ ๗ คำ ในคาถาที่ ๑๙๐,๒๙๗,๓๘๔ รูปศัพท์คือ ธรรม, ธรรมคตา, ธรรมารโม, ธรรมโร, ธรรม, และ ธรรมเมสุ

๑๖. **ธรรม หมายถึง ภูมิ ๓** เป็นธรรมที่แสดงคุณสมบัติของพระพุทธเจ้า เป็นการแสดงถึงพระบริสุทธิคุณของพระพุทธเจ้าว่าพ้นแล้วจากเครื่องแปดเปื้อนทั้งหลายทั้งในกามภูมิ รูปภูมิ และอรุณภูมิ ทรงประกาศความที่พระองค์เป็น สยัมภู ตรัสรู้ชอบเอง ไม่มีใครเป็นศาสดา และพระธรรมนั้น พระองค์ก็ตรัสไว้ดีแล้ว ธรรมในความหมายนี้ พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๓๕๓ รูปศัพท์คือ ธรรมเมสุ

๑๗. **ธรรม หมายถึง ปฏิบัติธรรม** มุ่งเน้นเรื่องการปฏิบัติตามหลักธรรมคำสั่งสอนอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งในส่วนของคฤหัสถ์ และบรรพชิต ธรรมในความหมายนี้พบ ๒ คำ ในคาถาที่ ๒๐,๒๕๙ รูปศัพท์คือ อนุธรรมจาริ, ธรรม

๑๘. **ธรรม หมายถึง สุจริตธรรม** คือเพ่งถึงหลักปฏิบัติที่ต้งามในชีวิตประจำวันอย่างใดอย่างหนึ่ง ธรรมในความหมายนี้กล่าว พบ ๕ คำ ในคาถาที่ ๒๔,๘๔,๑๖๘, และ ๑๖๙ รูปศัพท์คือ ธรรมชีวิโน, ธรรมโก, ธรรม, และ ธรรมจาริ

๑๙. **ธรรม หมายถึง ทุจจริตธรรม** พบ ๒ คำ ในคาถาที่ ๘๔, ๘๖ รูปศัพท์คือ อธรรมเม, ธรรม

๒๐. **ธรรม หมายถึง พระอริยบุคคล** คือผู้ดำรงความเป็นอริยบุคคลอย่างใดอย่างหนึ่ง มี โสดาบัน สกทาคามี อนาคามี หรืออรหันต์ ธรรมในความหมายนี้พบ ๑ คำ ในคาถาที่ ๗๐ รูปศัพท์คือ สงฆาตธมมานิ

๒๑. **ธรรม หมายถึง บาปธรรม** ธรรมที่เป็นไปในฝ่ายชั่ว ยังผลคือความเดือดร้อนให้เกิดขึ้น แก่ผู้ปฏิบัติ ธรรมในความหมายนี้ พบ ๓ คำ ในคาถาที่ ๒๔๒, ๒๖๖, และ ๓๐๗ รูปศัพท์คือ ธมมา,ธมฺม, และ ปาปธมมา

ความหมายดังกล่าวข้างต้นนี้ เพื่อพิจารณาเทียบเคียงตามนัยแห่งสันสกฤต และนัยแห่งบาลี แล้ว จะเห็นว่า ใช้ในความหมายเหมือนกันก็มี แตกต่างกันก็มี เฉพาะในส่วนที่ไม่ปรากฏในคัมภีร์ธรรมบท เลยก็คือ ธรรมในความหมายว่า กฎเกณฑ์แห่งจักรวาล ระเบียบศีลธรรม อาตมณิ พรหมณิ ผู้เป็นองค์ปฐม ในฐานะเป็นผู้สร้าง ผู้ทรงไว้ และผู้ทำลายสรรพสิ่ง

ในส่วนความหมายตามนัยแห่งบาลีที่ไม่ปรากฏในคัมภีร์ธรรมบทเลย ได้แก่ ธรรมในความหมายว่า บัญญัติ, วิจารณ์, คุณ, ปัจจัย, สภาวะ, ปัญญา, บุญยะ, ปกติ, อาจารย์, และ สมาธิ ส่วนนัยอื่น แม้รูปศัพท์จะไม่ตรงตัว แต่เนื้อความก็พอเทียบเคียงกันได้

๔.๓ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเชิงวิเคราะห์ความหมาย คำว่า “ธรรม” ตามบริบท พบข้อเท็จจริงว่า ธรรมมีความหมายหลากหลาย แตกต่างกันไปตามบริบท การวินิจฉัยความจึงไม่สามารถพิจารณาศัพท์ธรรมเพียงลำพัง เพราะแม้รูปศัพท์เดียวกัน ประกอบวิภัติ วจนะอย่างเดียวกัน แต่ความหมายไม่เหมือนกันก็มี ทำนองกลับกัน บางคำ แม้รูปศัพท์ วิภัติ และวจนะต่างกัน แต่ท่านใช้ในความหมายอย่างเดียวกันก็มี การอาศัยบริบทเพื่อวินิจฉัยความหมายจึงเป็นวิธีการหนึ่งที่จะทำให้ทราบความหมายของธรรมชัดเจนยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม นอกจากวิธีการศึกษาความหมายตามบริบทแล้ว ผู้วิจัยเห็นว่า การศึกษาความหมายธรรมยังสามารถใช้วิธีการอื่นได้ด้วย ซึ่งอาจตั้งเป็นหัวข้อวิจัยสำหรับการศึกษาคั้งต่อ เช่น

๑. การศึกษาวิเคราะห์ความหมายธรรมตามทฤษฎีจิตตพยุหหาระตามคัมภีร์เนติปิฎก
๒. การศึกษาความหมายของธรรมตามทฤษฎีธวัณ ในคัมภีร์สุโฆธาลังการ